

Пирвайхи пёрремеш секретарь

Тирпейлэ те илемлэ суртра пуранат паян Феодосия Артемьевна Артемьева. Тәхәр вуннәрән иртнә ёнтә вәл. Ий-варләнәпа нуша сахал мар түрнә хәрәрама сиреп пулма хәнәхтарна.

– Манпа пёр вәхәтрисем нумайашә сук. Шкулта пёрлө вөрәннисем те. Эпә акә пурә-натәп, – тет вәл хәйән тантәшәсен аса илсе.

Феодосия Артемьевна района 1944 сұлта йөркеленине халә те аванах аствәтә-ха. Мөншән тесен вәл сав әсе хәй түрремәнех хутшәннә. Терәсрех каласан, унән хутшәнмәлла пулса тухнә.

Хәйән әс сұлне вәл Сатракасси шкуләнче пусланә. Пусләмәш классене вөрәннә. Пёрре, май уйәхән вәснеллө, сәмрәк учительницәна Мән Сәнтәрти сәр комиссариатне ченәсшә. Кунта вәл пәччен пулман иккен, ун пек вәй питти хәрсем тавранан татах пұстарәннә. «Варсә пуратъ. Салтаксене сыватма медроботниксем ситмәсшә. Эсир медресасен курсәнче вөрәнне тытанатаръ», – тесе кәскен сәс каланә комиссариатне. Мән Сәнтәртән киле, Муркаша, таврансан, вәхәт нумай та иртмәст, курсене каймалли сүнчен повестка та ситет. Тәпәр куннех сәмрәк учительницә Мән Сәнтәрте тухса каятә. Пёр уйәх вөрәнәсшә вәтәра яхән хәр. Практикәна тәтәшах вьрәнти больницәна сүрсәсшә, хәш-пёр занятисене вара уйра, халәх курман сәрте, ирттерәсшә.

– Вөрәнәсшә пәтерсен сәр комиссариатәннен пурне те вәрса әсәтрәс. «Ты мобилизована. Остаесть в распоряжении военкомата», – терәс мана. Вара парти обкомне ячәс. Атте мана әсатма лавпа пычә. Мән Сәнтәрте пёр сәр қарам та тәпәр кунне Ильинкәна ситрәм. Пристаньре пёр пәраух та сук. Нумай кәтсе лартам. Атал тәрәх пёр кимә ише клинине курсан түрех юхан шыв хәрринерех пырса вәсем әста

кайнинә йитса пәлтәм. – «Возьмем тебя в Чебоксары. Садись», – терәс кимәпе пыракансем, – әс өнер пулса иртнә пекех тәплән каласа парать Феодосия Артемьевна. Сапла кәнтәрләхи икә сехет тәләнче Атал тәрәх сұла тухнә хәр Шупашкар пристаньне сәм тәттәм пулсан ситет. Аста каймалла-ши тесе тәп хула урамәпе васкамасәр хәпарать. Ун тәлне, телее, пёр ыра қарчәк тупанатъ, хваттерне сәр қасма

чәнет. Муркаш хәрә ана мән сәмәлпа килнине каласа парать. Кил хуши вара сәмрәк хәрә чейле хәнәлатә. «Варсә вәхәчә пулнәрән киләнче сәкәр та сукчә қарчәкән», – аса илет ийвәр вәхәта Феодосия Артемьевна. Ун чухне обком секретарәнче Чариков хушаматлә сүн әсләнә. Тәпәр кунне Феодосия Артемьевна Мән Сәнтәрте ВЛКСМ райкомән иккәмәш секретарә пулма шанин сүнчен шәпах вәл пәлтәрет. Хумхантаракан хьпарла, пристаньре каллех пәрахутсем сук пирки, сәнә шу-хәшсәнә путнә хәр Мән Сәнтәрте суранах утатъ. Сәк должносра өнерхи учи-

тельница тәрәшса әслет. Ответлә әсрә уйәх хьсән уйәх сисәнмесәрех иртет. 1944 сұл ситсен Феодосия Артемьевна на каллех Шупашкара ченәсшә. Ун чухне Мән Сәнтәр райкомән пёрремәш секретарә пулса әсләнә Зоя Давыдова әстешне хула лавпа кайма ирәк парать. Обкомра Чариков сәнә район – Муркаш районне – йөркелессине пәлтәрет. Феодосия Артемьевна вара сәнә районта комсомол

пүлөмри тәпәр сын хәвәрт ура сине тәрса ана сәнә должнос-па саламлатъ. Вәл парти райкомән пёрремәш секретарә В.И. Ильин пулнә-мән. Тәпри: «Я – будущий председатель райисполкома – Федоров Георгий Федорович», – тесе паллаштарать хәйәнә.

Сәнә районта әслеме тытан-малла, анчах сүрчә пулман. – Ял совечән сумәнчә (хәльхи чиркү таврашәнчә) шкул ларатчә. Шкула тәва қусарса,

түси яланах: «Все для фронта! Все для победы!» – тесе әслеме хистәнә.

Сав сұлах, сүркунне ситеспе, Янәша сәмрәксен пухәвне ирттерме чусинккисене хьвса (вәсене йәптәсен мән тәхән-нән?) юрлә-шывлә сұлпа чәрқуқи таран пута-пута 7 километр кайнине те манман-ха Феодосия Артемьевна. Унти ял совечән сүртәнчә вара вутә пулман пирки висә кун қәмакнине те хутман иккен. Сапла сивә пүлөмрех сәр қас-са пёрремәш секретарә тәпәр ир ялти сәмрәксене пухәва пұстарнә.

– Халә вара сәкән пирки қас-серен урасем ыратни аса илтәрет, – тесе вәхәт самаях улшәннине қалатъ Феодосия Артемьевна. Ийвәр пулнә, анчах пәтәмпах чәтнә. Кашни колхоза, кашни яла ситсе вьрәнти комсомол организаци-әсене йөркеләнә. Комсомол бригадисене пёршер-икшер гектар сәр уйәрса парса унтан илнә тухса пәтәмпах фронт асатнә. «Хәльхи сәмрәксемпә вәл вәхәтра әслеме пул-латчә-ши?» – тесе пёрре мар шутланә Феодосия Артемьевна ку таранччен.

Муркашра ВЛКСМ райкомән пёрремәш секретарәнчә вәл висә сула яхән әсләнә.

– Ман хьсән ВЛКСМ райкомән пёрремәш секретарә пулса 18 сын әсләрә. Анчах чән юлашқинчен сәк должнос-ра Артемьев хушаматлә сын әсләни те маншән интереслө самант (ред.: Юрий Алексеевич Артемьев халә Чуманкас-сичи вәтам шкулта әслет), – тет паян ләпкә пурнәспа пурән-нан кинемей.

1946 сұлта районти конференци хьсән Феодосия Артемьевна парти райкомән инструкторәнчә әслеме тытанатъ. Тәпәр сұл вара районти сүт әс пайән ертүсипә М.Г. Григорьевна қаласә Муркаши вәтам шкулта пусләмәш классене вөрәнне қушатъ. Сав хушәрах районта ачасен прависене хүтәлес енәпә әслекен инспек-

тор та пулса тәрәшатъ. Судсене, больницәна сахал мар кайма тивнә сәк әсе пурнәсланә вәхәтра. Муркаши вәтам шкулта әсләнә чухне «Знамя труда» колхозри хәрарәмсен канашне те вәлах йөркелесе ертсе пынә. Сәмрәксене драма кружокне те пұстарма пул-тарнә, тәрлө спектакльсемпә ялсене тухса сүренә. Халәх хушшине «чәрә хәсәтсем» те илсе тухнә. Кам мән қаламал-лине вөрәннә те, сүнсенә қала-ласа панә. Хәсәт вуланә пекех пулнә.

– Шарпаш ялне кайнине питә лайәх аствәтәп. Эпир килнә вәхәта шүрпине те пәсәрнәччә, сәрине те вөрәннәччә, – тет паян кинемей.

Ял совечән, район совечән депутатчә пулма та хәй вәхәт-әнчә сәк тивәслә хәрарәма пёрре мар суиланә. Пёрмай әсрә пулсан, қалалманман, темән те туса әлкәрме пулатъ сав.

Сталин ячәллә премие те тивәсә пултарнә пултарулла та хастар әслесе пыраканкер. Вәл сұл республикәне 15 сынна сәс панә сәк пысәк пәлтәрәшлө премие. Премие пәрлө 500-шер тәнкә те парса хавхантарнә маттурсене. Вәл уқсана вара Феодосия Артемьевна Нина Семеновна Максимована (пая вәл ертсе пынә) қаласә ачасене фу-файкәсем, қәсәтәсем илме социаллә пулашу пайне парать.

Кирек әста әсләсен те, Феодосия Артемьевна хәйән әснә тәпәл тунә. ВЛКСМ Тәп Комитәчә, республиқари хәрарәмсен қанәшән, вөрәнтү пайән Хисем грамотисемпә чысланә ана. 1968 сұлта «Чәваш АССР шкулән тав тивәслә учителә» хисәллә та панә.

Н. НИКОЛАЕВА.

Сән үкерчәкрә: 1946-мәш сұлхи конференцире ВЛКСМ райкомән бюро членәсем. Хьсалти ретре варринчә – Ф.А. Артемьева (Григорьевна).

Малаш те район аталанвәшән пёрлөх вәй хура

(Вәсә. Пусл. 1-мәш стр.).

Пур ялсене те сүт сәнталәк газне кәртсе пәтернә – сәкә район историйән чи паләрәмлә саманчәсенчен пәри. Р.Х. Чебенов ертсе пыракан «Моргаушмежрайгаз» аван әслесе пьратъ.

Районти информацияе коммуникацие технологийән пахаләхнә лайәхлатассипе нумай әссем туса ирттернә. Сьхәнүн чөлкәмлә-оптика линине туса пәтернә. Сәкә района республиқари тата Раҗсейри информаци магистрал-әсемпә сьхәнтарма май пачә. 595 абонент паян Интернет пулашәвәпә уса қуратъ. Районти сөтовәй сьхәнүн 4 оператор – Билайн, МТС, Мегафон, Смартс – пулашусем парасшә. Пәтәм шкулән, ял тәрәхәсен, тәсләхлә библиотекәсен хәйсән сайчәсем пур. Почта сьхәнәвән 20 уйрәмә халәха тәрләрән пулашусем парать. 2009 сұл пусләмәшне районта 4349 телефон шутланса таратъ.

Пассажирсене транспорт пулашәвнә парас-сипе те социаллә пәлтәрәшлө йити пулса таратъ. «Автобус» акционерсен уса обществин тата уйрәм предпринимательсене водителәсем юлашки 5 сұлта яланхи 36 маршрутпа сүрсәсшә. – **Районта куш үмәнчәх сәнәрен те сәнә сүртсем сәкленәсшә. Икә сұл хушшинчә кашни ял патне тикәс сұл пырасси пирки темисә сұл қаялла әмәтленне те шикленнә. Сәк отрасл сүнчә чарәнәма вәхәт ситрә өнтә.**

– Строительство әсә районта пәрре те чарәнмәст. Сүрт-йөр, социаллә сфера объектәсене, сүлсене тәватпәр тата юсатпәр, тәплә юсав әсәсем хьсән сәнетнә Культура сүрчәсене хута яратпәр. 2008 сұлта инвестици әснә аталантарма пәтәм уқса-тенкә сәл қуәнчән 607 млн. тенкә уйәрнә. Ку вәл 2003 сұлхинчен 3 хут нумайрақ пулатъ. Юлашки 5 сұл хушшинчә нумай хваттерлө 5 сурт турәмәр. Муркашра сәкнашқал 6-мәш сурта тума пусланә. Иртнә сұл пурә 33156 тав. м. чухлә сурт-йөр тунә.

Паян ман уйрәмәх хушаләсем хушшинчи «Моргаушская» строительство организациән стротеләсине (ертүсине В.Н. Семенова) тав сәмахә қалас қилет.

Сәкна та паләртәсә хәвармалла. Районта хар-пәр хәй валли сүрт тәвасси те вәй илсех пьратъ. Ку әсрә эпир район сыннисене «Раҗсей граждәнәсене – меллә тата хәтлә сурт-йөр» приоритетлә наци проектчәпә қиләшүллән социаллә түлвәсем парса пулашәтпәр. Юлашки 5 сұл хушшинчә сапла майпа сәмрәк сәмьсәсем пурә 12,7 млн. тенкәлөх патшаләх пула-шәвнә илчәс.

«Яла 2012 сұлччен аталантарасси» програм-мәпа вара 95 сәмьне 15,3 млн. тенкәлөх, 29 сәмрәк специалистә 10,6 млн. тенкәлөх суб-сиди панә. Унсәр пусне 7,5 млн. тенкәлөх ипо-

тека кредитне парса пулашнә.

Республика күнә тәлне сұлсәм тәвассипе тата юсассипе нумай әссем туса ирттертәмәр. Республика пәлтәрәшлө сүлсене кәна 39,6 кило-метр (214,0 млн. тенкәлөх), вьрәнти сүлсене 8,09 километр (24,9 млн. тенкәлөх) юсарәмәр. Федераллә сула та реконструқиләнә тата юсанә. Юлашки 2 сұлта 34 яла асфальт сүлс-сәмә сьхәнтартамәр: ку әсә пәтәмпә 412,6 километр чухлә пурнәсланә.

Муркаша тирпей-илем, хәт кәртессипе те нумай әссем туса ирттертәмәр. Иртнә сұлхи июнән 19-мәшәнчә «Сьвләх» физкультурәпа спорт комплекс хута қайрә. Унта хореографи, художество, вокал класәсем, тренажер заләсем, бассейн пур.

– **Вөрәнтү сферинчә те юлашки сүлсәнчә нумай ыра ұлшәнү пулса иртрә.**

– Вөрәнтү әсәнчи тәллев вәл – ачасене тар-ан пәлү парасси, вәсен нравственность, әс-хәкәл, үт-пү аталанәвә валли мән пур услови-сәм туса хурасси, ачасене паянхи обществәра хәйсән вьрәннәсә тупма вөрәнтесси.

Юлашки 5 сұлта вөрәнчәсен ийшә қакни-пе вөрәнтү учрежденийсән сәчәсенчә улшән-нүсем пулса иртрәс. 2008 сұлхи сентябрән 1-мәшә тәлне районта 50 вөрәнтү учреждений сұл-шланса таратъ. Вәсенчән 15-шә – пәтәмәшлө пәлү паракан вәтам шкулсем (вәл шута лицей та кәрет), 12-шә – пәтәмәшлө пәлү паракан тәп шкулсем, 4-шә – пусләмәш шкул-садсем, шкул сүлнә ситмен ачасен учрежденийсәм 15 тата 4 хушма вөрәнтү учреждений. Районти вөрәнтү учрежденийәсем инновациллә тата сәнә проектсәм программәсене хастар хуш-шәнәсәс. 2006 сұлтан пусласа – «Вөрәнтү» приоритетлә наци проектне, 2007 сұлтан пусласа – вөрәнтәвә сәнетмелли комплекслә про-екта.

«Вөрәнтү системине информатизацилесси» федераллә тата «2006-2010 сұлсәненчә вөрән-үри пәрлөхи информаци аналәшне аталантар-асси» республиқари тәллевлә программәсә-не хушшәнни вөрәнтү учрежденийәсене инфор-мацие коммуникацие технологияйсәм, паян-хи кун ыйтқан интерактивлә тата мультимеди-е оборудованийсәм тивәстәрме май пачә. Районти пур шкулсем те Интернетта тухса-сшә. Хәльхи вәхәтра вөрәнтү процессәнчә 366 ком-пьютерпа уса қурақшә. Кашни 11 вөрәнчән пусне 1 тивәсәшә вәл.

– **Чи хәкәл сьхәншән – сьвләх. Унән хурал-әнчә тәракансем чәннипәх те ыра сәмаха тивәс. Эсир сәкна хирәсләместәр пулә тетәп.**

– Районти сьвләх сьхәләвән әсәсәсем паян сьвә пурнәс йөркинә пропагандәләс, чирсене тупса паләртәсә вәсене сирсә ярассипе, вәл ө-ку чирән диагнозне маларах паләртәсә ана вә-хәтра сиплессипе, чир тарәна қарсан сьхәл-сә-

сипе, инвалидсене пулашу парассипе әсләсшә.

Чирлисене паян 22 специальносла йышән-насшә. Пәтәмпә вара медицина пулашәвнә 88 врач, 272 вәтам медицина персоналә, 276 ытти персоналпа қәсән медицина әсчәнәсем парасшә. Паләртәмалла, сьвләха сьхәлсә әс-системинчә пысәк квалификациллә специалист-сән әсләсшә. Вәсенчән нумайшә сүлсеренех хәйсән квалификацине үстәрсә тәрәсшә.

Юлашки сүлсәнчә пәтәмәшлө практика врачән 9 уйрәмә усалнә. Вәсене паянхи кун ыйтқан оборудованисем вьрнастарнә. 5 «Васқавлә пулашу» машини тата 9,3 млн. тенкәлөх медицина оборудованийә қилчә рай-она.

Халәх сьвләхән шайне қатаракан тәпәр паллә вәл – ачасем суралнә. 2003 сұлхипе тан-лаштарсан, 104 ача ытларах суралнә. 2008 сұлта вәсен ийшә 400 ачана ситрә.

– **Сын әснә те, чунпа та илемлө пулмалла, тәсшә. Культура әсчәнәсем сахал мар тим-лессә ку енәпә.**

– Районти культура учрежденийәсем халәх пултарулашән аталантарассипе, халәх канәв-не йөркелессипе, халәхән ыра йәли-йөркинне сьхәлсә хәварассипе нумай тимлессә.

Кашмаши Культура сүрчә К.В. Иванов ячәллә Чәваш патшаләх академи драма те-атрән филиалә шутланатъ. Вәл республиқари чи малтан модернизациленә база Культура сүрчә пулса тәчә.

Халәх пултарулашә үссә пыни те қуш үмән-чәх. Эпир хамарән «халәх коллектив» ята сәнсе илнә 11 коллективпа чәннипәх те мух-танатпәр. Вәсенчән 3-шә шәпах сәк чьса юлаш-ки 5 сұл хушшинчә сәнсе илчәс: Кашмаши театр (2004 сұл), «Муркаш» фольклор ансамблә (2005), эстрада юррисен «Расна» ан-самблә (2007). Савән пекех «Шурақш» халәх юрәпа таша ансамблә (хормейстер – В.М. Александров), «Екрем» халәх фольклор ан-самблә (илемлөх ентүси – В.А. Романов), «Рас-на» эстрада юррисен халәх ансамблә (илемлөх ертүси – В.П. Илдяков), «Янаш» юрәпа таша халәх ансамблә (илемлөх ертүси Р.П. Петров) хәйсән пултарулашәпә халәха савәнтарасшә.

Районти савән пекех халәх художество про-мыслипе ремеслине сьхәлсә хәварассипе тата аталантарассипе нумай әссем туса ирт-терәсшә. Темисә сұл өнтә «Ақатуй» тата Тыр-пул уявәсенчә кашни ял тәрәхә хәйсән алас-тисән әсәсемпә паллаштарасси ыра йәлана кәчә. Районта пурәнкансем ытларах тәрле-ме, ийвәс сүнчә қасә әсталәма қиләштерәсшә.

– **Халәха социаллә пулашу парассипе те районта нумай әссем туса ирттерәсшә. Тәсләхрән.**

– Предприятисене йөркәллә әсләсши, вәсене сәмрәксен килесси әс уқшин қаләпәшәпә

түрремәнех сьхәннә. 2008 сұлта вәтам әс уқси 8448 тенкәпә танлашрә. Ку вәл 2003 сұлхин-чен 5 хут пысәқрақ пулатъ.

Юлашки 5 сұлта граждәнсене социаллә пу-лашу парассипе те – сав шутран ватә сүнсем-пе инвалидсене, социаллә ийвәр лару-тәрури тата ытти ийвәрләрхи ачасене пулашассипе те чылай ыра ұлшәнусем пулса иртрәс. 1990 сүлсен пусләмәшәнчә районта Турайра, Трен-кәра тата Мән Сәнтәрте 35 вьрәнләх ветерансен сүрчәсем усләчәс. 2004 сұлта Иуқкас-синчә 50 вьрәнләх ватәсемпә инвалидсәнә вал-ли республиқари интернет сүрчә усалчә. 2007 сұлта Қаршләхри вәрсәпа әс ветерансен 25 вьрәнләх интернет-сүрчә хәйән пёрремәш пурәнканәсенә ийшәнчә. Район территория-әнчә савән пекех Шомкири 150 вьрәнләх пси-хоневрологи интерначә те әслет. Районти 120 пәччен ватәна социаллә әсчәнсем қилтә пә-хса тәрәсшә. Пурнәсри ийвәр лару-тәрәва кәрсе үкнә ачасене валли реабилитаци палати пур.

– **131-мәш федераллә сакун пурнәсә кәнә май вьрәнти самоуправление органәсенчә те улшәнусем пулни қуш қәретех. Халә сав-сем сүнчән сәмаха.**

– 2003 сұлхи октябрән 6-мәшәнчә 131-мәш номерлө «Раҗсей Федерацийәнчи вьрәнти хәй тытәмләх органәсен пәтәмәшлө принципәсем сүнчән» сакунна йышәннипә Чәваш Республи-кин Сакунәпә 2005 сұлхи март уйәхәнчә Мур-каш районнә муниципаллә район статусине илчә. Муркаш районне ял тәрәхәсен статусләнчә 16 йөркәлү кәчә. 2005 сұлхи октябрән 6-мәшәнчә Чәваш Республикинчи вьрәнти хәй тытәмләх органәсен суйлавлә иртрә. Муркаш районнә пусләхне, 16 ял тәрәхән пусләхәсене, Муркаш районнә депутатчәсен Пухәвән 25 депутатне, ял тәрәхәсен депутатчәсен Пухәвән 185 де-путатне 5 сұлләха суйларәмәр.

– **Умра таракан тәллөвсем мәнлисәм?** – 2009 сұл Сәр Әсчәнән сұлталәкә шутла-натъ. Савәнпа та уяв үмән районти маттур сәр әсчәнәсене халалласа «Хвала рукам, чо пах-нут хлебом» кәнеке қалартәмәр. Сәкәнә эпир ял хушалә әсчәнән проффәсийә мәнлө ху-сләне қартма тәрәшрәмәр. Пирән ял сүс-ләхне сирәп ура сине таратассишән тимлемел-ле. Хамарән йәла-йөркенә, культуранә сьхәл-са аталантарассине пысәк тимлөх уйәрмалла. Сәмрәксене яла тавәрас тесе тәрәшмалла. Паян тәнчери финанс кризисчә вәхәтәнчә ни-камах та сәмәл мар. Эпир пәрлө пәр тәллөв-пә әслесе нумай ийвәрләхә сәнтерсе пыма хәнәхнә. Малашне те пирән тавән районнә аталанәвәшән, унән инфраструктурине пуян-латассишән тата та тәрәшарәх әслемеллө.

– **Тавах, Юрий Александрович, қаласушән.**

Л.ПАШЛОВА
қаласнә.